

— az intézmény szintjén — az intézmény pedagógiai szerződése, mely regulálja az intézmény társadalmi kapcsolatait, szabályoz az alapvető partnerek között, professzionalisták és közvetlen használók között (tanárok, köz-hivatalnokok, kiegészítő személyzet, tanulók, szülők),

— a közösség (communitas, helyi társadalom) szintjén: a helyi pedagógiai szerződés kiszélesedik a szociokulturális környezet és a termelősféra partnereinek együttműködésében, s kiterjed a tanulók jövőjéről való gondoskodás kérdéseire is.

Ezen társadalmi követelések megfigyeléseiben az informális elem gyakran fontosabbnak tűnik, mint a formális — jól tudják az INRP-ben —, ezért fordul a kutatások figyelme az apróbb részletekre. Nagy figyelmet fordítanak a "megegyezések" eljárásaira, amikor a konszenzus hiánya harccá alakul át, megfigyelik a megnyilatkozásokat — választási és parlamentáris modelleket, melyek a kritikák nyomán és kritikák közepette az intézményi tanácsok életre hívásához vezetett. Marad-e ez a rendszer vagy egészen új irányokat kell keresni e téren? A pedagógiai és a legpragmatikusabb politikai gondolkodás elválaszthatatlan — fogalmazzák — egy mélyreható szociológiai munkától, mely társadalmi folyamatként írja le a jelenségeket.

"Kutatási politikájuk" fontos elemének tekintik a teoretikus gondolkodás és a "terület", a kutatás és az "akciók" egységének érdekében az egyetemi kutatásokkal, nemkülönbén a "társult" gyakorló pedagógusokkal kialakított alkotó kapcsolatot. Éppen a "terep" szociológiai, sőt etnológiai tükrözésének szolgálatába állítják azt a törekvésüket, hogy félállású kutató-tanárok csoportjait szervezzék egy-egy kutatási projektum köré.

KARLOVITZ JÁNOS

TANKÖNYVELMÉLETI MŰHELYEK ÉS EREDMÉNYEK KÜLFÖLDÖN

Az elmúlt mintegy negyedszázados időszakban a születő magyar tankönyvelmélet fölött bábáskodó szakemberek gyakran hivatkoztak külföldi tankönyvelméleti műhelyekre és eredményekre, mégsem tudunk ezekről eleget. Hiszen a futó hivatkozások, kiragadott részletek segítségével csupán a hazai tankönyvelmélet létjogosultságát kívánták bizonyítani. Nálunk ugyanis — noha minden időszakban számos tanulmány, vitairat, cikk foglalkozott a tankönyvekkel — a tankönyv elmélete nem volt elismert tudományág, évtizedeken át "születő

tankönyvelméletről" beszéltünk.¹ Ugyanakkor külföldön — szocialista és nem szocialista országokban egyaránt — sorra jöttek létre a tankönyvkutatás szervezett bázisai, műhelyei, amelyekben a tankönyvelmélet és -kutatás az alábbiakban ismertetett változatai alakultak ki.

1986 óta hazánkban is működik már egy szervezett, az eddigi spontán kutatásokat is felölelő, "begyűjtő" tankönyvelméleti központ,² amely ugyanakkor céljának tekinti a szisztematikus kutatások folytatása, szervezése mellett olyan bázis létrehozását, amely elősegíti minden tankönyv iránt érdeklődő szakember (legyen az tankönyvíró, tankönyvkutató vagy érdeklődő pedagógus) tevékenységét a jövőben. Kevésbé van tehát szükség az "önigazolásra". A külföldi műhelyeket és eredményeket most már nem elsősorban a tankönyvelmélet létjogosultságának igazolására tekintjük át, hanem inkább azért, hogy eredményeiket (és sikertelen próbálkozásait is) felhasználhassuk, jól bevált módszereiket adaptáljuk, álláspontunkat, eredményeinket egybevetessük a külföldiekkel.

Jelen tanulmányban első ízben készül körkép a magyar szakirodalomban a külföldi tankönyvelméletekről. Szükségszerű, hogy ez a kísérlet csupán körvonalazó vázlat lesz, vagy inkább mozaikkép.

A lehető legegyszerűbb eljárással országról országra haladva próbáljuk megragadni az egyes tankönyvelméleti műhelyek és iskolák legjellemzőbb vonásait, törekvéseit, bemutatni kiadványaikat és kiemelkedő szerzőiket. Az ismertebbek felől haladunk a kevésbé ismertek felé, s ez a megoldás azzal a következménnyel jár, hogy elsősorban a környezetünkben lévő szocialista országokban folyó kutatásokról, eredményekről tudunk többet, pontosabb ismereteket közvetíteni.

¹A pedagógiai fogalmak reprezentatív gyűjteményében, a Pedagógiai Lexikonban például nem szerepel a tankönyvelmélet. Noha tudjuk, hogy az elnevezés nem egészen pontos és találó, jobb híján — a tantervelmélet analógiájára — kénytelenek vagyunk ezzel az elnevezéssel illetni ezt az interdiszciplináris tudományágot, amely — szemben elnevezésével — nagyon is gyakorlati jellegű.

²1986 végén az Országos Pedagógiai Intézet, a Tankönyvkiadó Vállalat, valamint az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum létrehozott egy kis, közös kutatócsoportot, amelynek működtetéséről és ellátásáról közösen gondoskodnak a felsorolt intézmények. Azóta megvalósult az akkor csupán távlati tervként említett tankönyv és tankönyvi dokumentumtár létrehozása is: a Bp. XI. ker., Tornavár utcai tankönyvtár mintegy 70 000 régi és újabb hazai, valamint külföldi tankönyvet, számos dokumentumot (szakirodalmat) tartalmaz. Ezzel voltaképpen sajátosan szervezett, modellértékű magyar tankönyvbázis jött létre, amely élénk érdeklődést váltott ki a szocialista testvérkiadók körében.

Előljáróban idézzük fel azokat a magyarul is olvasható munkákat, amelyek a korábbi években nemcsak hírt, hanem tájékoztatást, forrásismeretet is nyújtottak a magyar érdeklődők számára, hanem amelyek alapkövei is voltak a hazai tankönyvelméletnek. Ilyen mindenekelőtt "A pedagógia időszerű kérdései külföldön" sorozatban napvilágot látott "A korszerű tankönyv" című tanulmánygyűjtemény — Illés Lajosné válogatásában, szerkesztésében (Tankönyvkiadó, Budapest, 1967). E mindmáig becses, jól használható könyv azzal tett szolgálatot az ügynek, hogy — minden kommentár nélkül — bepillantást nyújtott a magyar olvasóknak az NDK-beli, a lengyel és szovjet tankönyvelmélet műhelyeibe.

Jóval később, 1985-ben látott napvilágot a Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok című gyűjtemény, amely a Proszveszcsenyije (a szovjet központi tankönyvkiadó) keretei között létrehozott szovjet tankönyvelméleti műhely fel-fogásáról, témaköreiről, törekvéseiről ad átfogó képet — 18 szerző 23 munkájának magyar nyelvű tolmácsolásával.³

A két kötet közötti időben több dokumentumfordítás készült az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum részére. Ebből válogattak egy "csokornyit", 1976-ban "A korszerű tankönyv modellje" címmel az OPKM-ben.⁴

Olykor egy lábjegyzet jelzi csupán a külföldi iskolák hatását, ám gondos elemzés nyomán felértékelődhet az ilyen apró információ is. Például H. Sas Judit és Háber Judit "Tankönyvszagú világ" című könyvük lábjegyzetében utalnak a francia S. Mollo mintául szolgáló szociológiai rendszerére és munkájára, amely a magyar és német szociológiai tankönyvelemzések alapvető inspirálója és mintája.⁵

³Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Bp., 1985. Szerk.: Dürr Béla és D. D. Zujev. A magyar nyelvű tanulmánykötet jó keresztmetszetet ad a Szovjetunióban folyó tankönyvkutatásról, amely természetesen jóval kiterjedtebb és gazdagabb annál, mint amennyit egy 400 lapnyi tanulmánygyűjtemény meg tudott belőle mutatni. Itt említjük meg, hogy szovjet szerzők munkái más kötetekben is napvilágot láttak. Így a korábban említett A korszerű tankönyvben vagy a Tankönyvelméleti tanulmányok című kötetben. Tankönyvkiadó, Bp., 1986. Szerk.: Karlovitz János.

⁴A korszerű tankönyv modellje. Cikkgűjtemény a nemzetközi szakirodalomból. Szerk.: Illés Lajosné, OPKM; Bp., 1976. Sokszorosítás. E gyűjteményen kívül még számos dokumentumfordítás található az OPKM-ben.

⁵Háber Judit—H. Sas Judit: Tankönyvszagú világ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 28. lapjának l. lábjegyzete utal S. Mollo — magyarul is olvasható — egyik munkájára. S. Mollo: Az olvasókönyvek elemzésének eredményei: a helyszín, a foglalkozások, a hősök. In: Ferge Zs.—Háber J.: Az iskola szociológiai problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1974.

Tankönyvelméleti csoportunkban a nemzetközi és történeti tankönyvelemzések az egyik legfontosabb módszernek tekinthetjük. Ehhez persze nemcsak a kutatási módszerek leírására és az elemzések publikációjára van szükség, hanem magukra a külföldi könyvekre, tankönyvelméleti módszerek gyűjtésére. A kutatási műhelyek megismerése mellett azonnal megkezdtuk a külföldi tankönyvek beszerzését, elsősorban csere révén. Ma már szép számmal állnak rendelkezésünkre külföldi tankönyvek is, amelyekben részint kontrollálhatjuk a szakirodalom megállapításait, másrészt önálló kutatásokat is végezhetünk.

A csoport már 1986-tól haladéktalanul hozzálátott a külföldi tankönyvelméleti szakirodalom gyűjtéséhez és a legjobbnak tűnő munkák fordításához. Két év alatt csaknem félszáz dokumentumfordítás született angol, francia, lengyel, német, olasz, orosz, szerbhorvát nyelvű munkákból. Ezeket a dokumentumfordításokat igyekszünk majd publikálni a Tankönyvelméleti tanulmányok elnevezésű sorozatunkban.⁶

A fordítások nagyobb hányada azonban megmarad dokumentumfordításnak, de hogy rendelkezésre álljanak az érdeklődő, jövőbeni kutatóknak, egy-egy példányt elhelyeztünk belőlük az OPKM tankönyvtárában. Ide kerülnek azok a hazai anyagok is, amelyek kutatásaink során keletkeznek (eddig mintegy 60 tanulmány, a készülöben lévő 100 éves bibliográfia, több száz fénymásolat és más dokumentumok). S végül — de nem utolsósorban — ide kerülnek a korábbi és az új külföldi, valamint a régi magyar hazai tankönyvek is, amelyek közvetlen tanulmányozása alól nem térhetnek ki a kutatók, de föllapozásuk hasznos lehet a tankönyvírók számára is.

Összehasonlító elemzés és teoretikus alapvetés az NDK-ban

A tankönyvelmélet egyik nagy területe és egyben módszere az összehasonlító tankönyvelemzés. A nemzetközi összehasonlító tankönyvelemzéseket az NDK szakemberei igen korán kezdeményezték — és ma is nagy gonddal végzik.

A tankönyvelmélet kimagasló teoretikusa, H. Strietzel igen korán, mégis feltűnően éretten fogalmazta meg azokat az elképzeléseket, amelyeket — a már említett "A korszerű tankönyv" című gyűjteményben — magyarul is olvashattunk.⁷

⁶A Tankönyvelméleti tanulmányok első kötete 1986-ban látott napvilágot a Tankönyvkiadónál (szerk.: Karlovitz János). A második kötet szervezés alatt, megjelenése 1990-ben várható. Ebben szerbhorvát és NSZK-beli tanulmányok szerepelnek a magyar szerzők munkái mellett.

⁷H. Strietzel: Összehasonlító tankönyvelemzés. In: A korszerű tankönyv, i. m.

Sok, messze előremutató gondolatot, követelményt fogalmaztak meg a Volk und Wissen Volkseigener Verlag NDK tankönyvkiadójának tézisében is már 1965-ben. A tankönyv funkcióit igen fegyelmezett tömörítésben, pontosságra törekedve írták le.⁸ A gyakorlati tennivalók közül első ízben rögzítették: "A kiadóban olyan munkacsoportot kell létesíteni, amely számon tartja és összegzi a különböző intézmények kutatási eredményeit, figyelemmel kíséri a tudományos intézetekben folyó tankönyvkutatást, feldolgozza a kiadó tankönyvelméleti anyagait, s maga is részt vesz a kutatómunka feladatainak elvégzésében."

E munkában csakúgy, mint több más NDK-beli tankönyvelméleti tanulmányban, nagy hangsúlyt kap a tankönyvkészítés tényezőinek tudatosítása, a tankönyv helyzetének, szerepének és különböző funkcióinak vizsgálata, a rendszerezés igénye, a tankönyvekkel szembeni követelmények, kívánalmak megfogalmazása, például a tanterv és a tankönyv viszonya, "párhuzamos fejlesztésének" megfogalmazása.

Az NDK-beli tankönyvelméleti eredmények publikálását is gyorsan és praktikus szervezték meg: egyszerű, igénytelen kivitelezésű, de gyorsan előállítható, gazdag változatos tartalmú kiadványsorozatot hoztak létre Informationen zu Schulbuchfragen címmel. E gazdagon termő, sokfelé eljuttatott sorozatnak is köszönhető, hogy az NDK tankönyvelméleti kiválóságainak — első sorban Horst Strietzel, Herbert Becher és Günter Schulze — írásait több nyelvre lefordították, s előszeretettel idézik.

A Volk und Wissen kebelében működő tankönyvkutató központban tehát kétféle, meglehetősen eltérő irányú kutatást, tevékenységet figyelhetünk meg.

Úgy érezzük, hogy a céltudatos és gyakran prekonceptcionális összehasonlító vizsgálatoknak nem annyira a céljait és eredményeit, mint inkább módszertanát lehet igazán hasznosítani. Maradandóbb értékűek a teoretikus igényű vizsgálódások és publikációk. Az NDK-ban kezdték ugyanis először tisztázni az olyan alapvető tankönyvelméleti kérdéseket, mint a tankönyvelmélet fogalma, helye, a tankönyvkészítés tényezőinek hatásrendszere, a tankönyv szerepe nagyobb összefüggésekben az oktatás folyamatában, a tankönyv funkcióinak alakulása, változása (például az olyan munkáltató elemek, mint a kérdések és feladatok révén), a tankönyv nyelvi kommunikációs jellegzetességei, követelményei stb.

⁸A tankönyv funkciója és szerkesztése. Részlet a Volk und Wissen Verlag téziseiből. In: A korszerű tankönyv, i. m. 65—79. o.

Tankönyvelméleti témák és műhelyek a Szovjetunióban

Az 1974-ben indult, évente egy-két kötettel gyarapodó "Problemi skolnovo ucsebnjika" elnevezésű tanulmánygyűjteményben megfigyelhető, hogy a neves szakkritikusok, szaktudományok területén kiemelkedő tudósok is szívesen foglalkoznak tankönyvi kérdésekkel, felismervén, hogy a tankönyv milyen fontos szerepet tölt be az egyes tudományok közvetítése, elsajátítása terén. Sokat foglalkozott a tankönyvekkel N. K. Krupszkaja; írásai ma is frissen, használhatóan szólnak hozzánk. Mögötte olyan, esetenként nemcsak a pedagógiai szakirodalomból ismert tudósok sorakoznak fel, mint A. I. Markusevics, V. V. Krajevskij, I. J. Lerner, N. F. Talizina, A. M. Szohor, M. N. Szkatkin, s a nemzetközi (szocialista) tankönyvelméleti szakirodalomban is gyakran idézett D. D. Zujev, a moszkvai központi tankönyvkiadó — tehát a Proszvescsényije — igazgatója.

Visszatérő, hangsúlyos témakörök a szovjet szakirodalomban a tankönyv helye, szerepe az oktatásban, a tanítási eszközök rendszerében, a taneszközrendszer korszerűsítésének problémái, a tankönyv és a módszertani segédeszközök viszonya.

A szovjet szerzők előszeretettel foglalkoznak a tankönyvkészítés problémáival: a tankönyvi szerkezet, felépítés elemzésén túl a tankönyvi tananyagkiválasztás elvi és gyakorlati problémáival, azzal a követelménnyel, amelyet D. D. Zujev egyik tanulmánya tömören így foglal össze: "Tankönyvkészítés — alkotó módon".

Az általunk ismert tanulmányok többsége eszmei, elvi szempontokból foglalkozik a tankönyvekkel, többnyire meglehetősen "távrolról", általánosabb társadalmi, pedagógiai követelmények, alapelvek rögzítése, tisztázása nyomán tér rá a tankönyvek problematikájának bemutatására — esetenként csupán a tanulmány végén. A tankönyvstruktúra — mint például a különféle tankönyvi elemek, a szöveg és ábra kérdései — problémáival foglalkozó írások is általánosabb eszmei-elvi közegbe ágyazzák közvetlenebb dokumentumelemzésüket. Kevésbé ismert, így feltételezhetően fiatalabb kutatók viszont már élnek azzal a lehetőséggel, hogy szembesítsék az elvi-eszmei, követelményszintű eredőket, tankönyvi jellegzetességeket a gyakorlati igényekkel, a használhatósággal, tehát empirikus vizsgálatokat végeznek a tankönyvi szöveg érthetőségéről, megértéséről, a tankönyv gyakorlati hasznáról — például az önálló tanulásban.

A moszkvai tankönyvelméleti csoport természetesen nemcsak gyűjti az egyes kutatóhelyek, felsőoktatási intézmények tankönyvelméleti anyagát és végeredményeit, hanem maga is végez tankönyvkutatásokat.

Egy másik szovjetunióbeli tankönyvkutató központról is meglehetősen sokat tudunk — elsősorban Horváth Gáborné közvetítésével. A Puskin Intézet, valamint a Russzkij jazik Kiadó körül kialakult kutatógárda az orosz nyelvkönyveket mint idegen nyelvi tankönyveket vizsgálja. Horváth Gáborné elsősorban L. B. Trusinának tulajdonítja az orosz nyelvi tankönyvek követési módszerének kialakítását. A Trusina-módszer lényegét nemcsak ismertette több publikációban Horváth Gáborné, hanem saját kutatásában alkalmazta is.⁹

A módszer lényege és sematikus "forgatókönyve" — az ő leírása szerint — a következő: az egyes tankönyvek gyakorlati használhatóságáról, esetleges hibáiról kérdőíves eljárás segítségével szereznek adatokat a tankönyvet használó pedagógusoktól. Amennyiben a pedagógusok bizonyos százalékban megegyezően mutatnak rá a vizsgált tankönyv hiányosságára, hibájára, akkor ezt a jelzést elemzik a kutatók is, s lehetőség szerint megkísérlik a problémák megoldását, a hibák javítását. L. B. Trusina és követői jellegzetesen módszertani nézőpontú tankönyvelméleti felfogást képviselnek. Megítélésünk szerint a tantárgy-pedagógia és a "valódi" tankönyvelmélet határán helyezkednek el. Ám tekintve, hogy ez a módszertani megközelítés másutt is megfigyelhető, másrészt mert kérdőíves kutatási módszerüket érdemes követni, feltétlenül hasznosnak tartjuk munkásságuk további tanulmányozását és terjesztését.

Kérdőíves tankönyvkövetés Lengyelországban

A lengyel központi tankönyvkiadóban már jó évtizede létrehoztak egy kis kutatócsoportot. Ez a csoport tankönyvelméleti kutatások szervezésével és végzésével, elsősorban kérdőíves tankönyvkövetéssel, valamint információ- és dokumentumgyűjtéssel, bibliográfiák összeállításával foglalkozik — igen eredményesen — a kiadó "büszkeségére". Sorozata — az évente olykor 5-6 füzetben is jelentkező, egyébként igen egyszerű kiállítású, ár nélküli terjesztett kiadvány — a Książka Szkoła¹⁰ egyrészt cikkeket, tanulmányrészleteket, kutatási eredményeket tartalmaz, másrészt konferenciák, nemzetközi tanácskozások, viták anyagát közvetíti.

⁹Többek között Horváth Gáborné: A gimnáziumi orosz tankönyvek metodikai alapjai. In: Tankönyvelméleti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Bp., 1986. 142–167. o. Arutyunov, A. R.—Trusina, L. B.—Csebotarjov, P. G.: Az idegen nyelvű tankönyvek soktényezős mennyiségi elemzése. Fordította: Horváth Gáborné. Tankönyvelméleti csoport dokumentumtára.

¹⁰A csoport vezetője és a Książka Szkoła szerkesztője Krzysztof Wisniewski.

)

A varsói csoport sajátossága, hogy szervesen beépül a kiadó tevékenységébe, közvetlenül segíti a tankönyvkiadás, pontosabban az újrakiadás javítását. A kiadó igényli és megköveteli a csoport részvételét valamennyi tankönyvének értékelésében. Ettől általában óvakodnak más kiadókban, tartván a szakszerkesztőségek ellenállásától, megsértésétől. (Hiszen az elfogulatlansággal aligha vádolható szakszerkesztők nem szívesen veszik, ha általánosabb, mondjuk pedagógiai-pszichológiai nézőpontból kifogásolnak valamit gondosan elkészített tankönyvekben.)

Hogyan végzik a lengyel tankönyvelméleti szakemberek a rájuk bízott igen kényes munkát? Sok tekintetben hasonlóan az úgynevezett Trusina-módszerhez. Első lépésként lehetőleg a legtöbb új tankönyv nyomán kérdőívet bocsátanak ki, amelyben a könyvet használó pedagógusok körében érdeklődnek az új tankönyv erényeiről és esetleges hibáiról. Ha a véleményekben bizonyos mértékig egyező, összecsengő kritika nyilvánul meg, akkor maguk a csoport tagjai kezdek elemezni az adott tankönyvek problémáit.

A pedagógusválaszokból és saját elemzéseikből nyert végső konklúziókat azután a szakszerkesztőségek elé terjesztik, azokkal közösen megvitatják. Ha bizonyítható és nyilvánvaló, hogy bizonyos részleteket és tényeket javítani szükséges, úgy már a következő kiadásban gondoskodnak a hibák, hiányosságok javításáról.

Hozzá kell tennünk: ehhez a tankönyvkiadás olyan rendszere szükséges, mint amelyet Lengyelországban alkalmaznak. Ott ugyanis 3 évi szükségletre gyártják le a tankönyveket, így a következő kiadás elég soká, csupán 3 év múlva esedékes. Addig van idő a problémák feltárására, a szerkesztőségek, szerzők meggyőzésére -- és a nyomdai munkálatok elvégzésére egyaránt.

Végül érdemes néhány kiváló lengyel szakembert név szerint is megemlíteni. Ilyen mindenképp a kiadó igazgatója, Jerzy Łożyński és helyettese Helena Pankowska, akik nemcsak a varsói kiadványban, hanem más országok tankönyvelméleti bibliográfiáiban is gyakran szerepelnek. Cz. Maziarz nevét a korábban említett "A korszerű tankönyv" című kötetből ismerhette meg a magyar olvasóközönség, Kupisiewicz neve pedig elsősorban átfogóbb, didaktikai munkái révén ismert Európa-szerte.¹¹

A varsói tankönyvelméleti iskola praktikus szervezési, módszertani megoldásai jól alkalmazhatók, ha nem is értünk egyet teljesen azzal a felfogás-

¹¹Helena Pankowska--Jerzy Łożyński: Rola wydawcy procesie doskonalenia książek szkolnej. A kiadó szerepe a tankönyv tökéletesítésében. Dokumentumfordítás a Książka Szkoła 1984. októberi-decemberi számából. Fordította: Csóregh László. A tankönyvelméleti csoport dokumentumtárából.

sal és gyakorlattal, amely egyoldalúan a bevélszvizsgálatra, pontosabban a pedagógusok véleményére támaszkodva esetleg mellőzi például az olyan kategóriákat, mint a tankönyv szerepe az adott tudomány anyagának közvetítésében. (Előfordulhat ugyanis az a visszás helyzet, hogy a túlságosan előremutató tankönyvvel felkészítés nélkül nem tudnak boldogulni a pedagógusok, ezért azt elmarasztalják.)

Jugoszláviai sajátosságok

Mint számos más területen, a tankönyvkiadás és a tankönyvkutatás terén is sok olyan sajátos vonás figyelhető meg Jugoszláviában, amely eltér a szocialista országok gyakorlatától.

A tankönyvkiadásban — és így a tankönyvkutatásban is — erőteljes decentralizáció érvényesül, az egyes köztársaságoknak, autonóm tartományoknak külön tankönyvkiadójuk van. Csaknem minden tankönyvkiadóban folyik tankönyvelméleti munka: tankönyvkövetés, elméleti témák kutatása. A legnagyobb szabású elméleti tevékenység kétségkívül a fővárosban, a belgrádi Zavod za udžbenika i nastavna sredstva kebelében folyik, itt egy függetlenített elméleti kutatócsoport is működik. Ez a csoport koordinátori szerepet is betölt egyrészt a különböző jugoszláviai kiadók, másrészt egyéb intézmények: felsőoktatási tanszékek, pedagógiai intézetek tankönyvelméleti szakemberei és munkálatai között.

A decentralizáltság mellett éppen ez a koordináló tevékenység jellemző a jugoszláviai tankönyvelméletre. Ez — az országok közötti tankönyvvegyezettető bizottságok révén — túllépi az országos kereteket. Erőteljes törekvés figyelhető meg a nemzetközi tankönyvi szakirodalom megismerésére és felhasználására, követik, lefordítják, felhasználják a külföldi — szocialista és nyugati — tankönyvelméleti eredményeket, publikációkat. Ezt tükrözi a Belgrádban szerkesztett — évente megjelenő — tanulmánygyűjtemény is, amely a különféle jugoszláviai műhelyek és szakemberek írásai mellett külföldi munkákat is közöl, ismerteti.

Ki kell emelnünk, hogy a belgrádi tankönyvelméleti sorozat — más, első sorban a már ismerttetett szocialista országokbeli tankönyvelméleti kiadványsorozatokhoz képest — tetszetős, reprezentatív kivitelezésű, s ami Jugoszláviában különös: ingyenes.

Jugoszláviában egyébként minden terméket, így a könyvet — a tankönyvet is — igyekeznek "áron" adni, értékesíteni. Miért tekintenek el ettől a tankönyvelméleti tanulmánygyűjtemények esetében? Kérdésünkre belgrádi kollé-

gáink kifejtették, hogy e sorozat igazi hasznát a következőkben látják: általa javulnak, értékesebbé válnak a tankönyvek. Az elméletet olyan beruházásnak tartják, amely a jövőben "térül meg" a tankönyvkiadás termékeiben. Figyelmet érdemel ez a nagyfokú bizalom a tankönyvelmélet iránt!

Az elmondottakból logikusan következik, hogy Jugoszláviában igen sokszínű, tarka a helyzetkép, akár a tankönyvelméleti kutatások célját és tartalmát, témáit, akár alkalmazott módszereit, eljárásait avagy megformálását vizsgáljuk. Együtt találhatunk abban az elméleti fejtegetések mellett gyakorlatias munkákat (például tankönyvek tesztelése, kérdőíves tankönyvkövetés) és igényes, összehasonlító elemzéseket csakúgy, mint vitairatokat, csipkelődő glosszákat stb. A jugoszláv szerzők szakirodalom-ismerete és -használata — s most elsősorban a nemzetközi szakirodalomra gondolok — igen kiterjedt és élő.

A decentralizáltság eredménye, hogy az olyan, feltehetőleg fővárosi szerzők, mint M. Cvijović, V. Mitič, B. Prokič, N. Vučenov mellett jelentős teoretikusnak tartják például — velünk együtt — a zágrábi kiadó igazgatóját, Jozef Maličot is.¹²

Végül, de nem utolsósorban e szomszédos ország tankönyvelméleti szerzőinek hangvételére az őszinte, önkritikus hang jellemző.

Kína: egységes taneszközrendszer

Tekintve, hogy 1987 márciusában kínai delegáció látogatott hazánkba — s kifejezett kérelmére az akkor fél éve működő tankönyvelméleti csoportunk színhelyére is —, alkalmunk volt betekintést nyerni a kínai tankönyvkiadás és -kutatás helyzetébe, törekvéseibe, megállapodni a folyamatos tankönyv és tankönyvi információcserében. A hattagú delegációt Ye Li Qun akadémikus, a Kínai Taneszközkiadó Vállalat igazgatója vezette.

¹² Jozef Malič: Konceptcija suvremenog udžbenika (A korszerű tankönyv koncepciója). Školska Kniga, Zagreb, 1986. Boguljub Prokič: Društvena i pedagoška potreba istraživačkog radu u oblasti školske knjige (Az iskolai könyvek területén végzendő kutatómunka társadalmi és pedagógiai szükségessége). In: Udžbenik kao predmet naučnih istraživanja. 7—16. o. Nikola Vučenov: Tendencije i pravci promena udžbenika kao savremenog sredstva pedagoške komunikacije (A tankönyv mint a pedagógiai kommunikáció korszerű eszköze — változásainak tendenciái. In: i. m. 16—29. o. Radislav M. Ničković: Udžbenik kao redmet naučnih istraživanja (A tankönyv mint tudományos kutatások tárgya). Dokumentumfordítások a tankönyvelméleti csoport dokumentumtárából). Fordította: Karagics Mihály. In: i. m. 32—56. o.

Egyedülálló kínai sajátosság, hogy Pekingben voltaképpen tankönyv- és taneszközkiaadó együttése működik. Ez azt jelenti, hogy a tervezéstől kezdve a gyári kivitelezésig egy helyen folyik a tankönyveknek és más iskolai eszközöknek az előállítás, a taneszközrendszer kialakítása. A tankönyv és más taneszközök viszonyáról, a taneszközrendszer igényéről sok más ország szakirodalmában is gyakran olvashatunk, találkozhatunk ezzel kutatási témaként, de arra nem tudok példát, hogy ilyen szoros kapcsolat legyen a gyakorlatban e téren.

Ennek megfelelően a kínai tankönyvkutatás szoros egységet alkot más taneszközök vizsgálatával, vagyis itt voltaképpen taneszközrendszer-kutatásról beszélhetünk. Erről beszélt Yan Zhi Liang docens is, a vállalat elméleti kérdésekkel foglalkozó igazgatóhelyettese, a delegáció egyik tagja.

Az már inkább külsődleges érdekesség, hogy a pekingi mamutvállalat (alighanem a világ legnagyobb könyvkiadója és taneszközkiaadója) munkatársai nemcsak egy munkahelyen dolgoznak, hanem egy, számukra épített lakótömbben élnek, így a munkahelyi kapcsolatok lakótársi kapcsolatként folytatódnak. Számunkra fontosabb, hogy a kínai kollégák is egyértelműen szükségesnek és kívánatosnak tartják a tankönyvi kutatásokat. A vizsgált tankönyvelméleti kérdések igen sok azonosságot mutatnak a másutt, így hazánkban is preferált témákkal, feladatokkal.

Erőteljes angol (amerikai) orientációra utal az a tény, hogy angol tolmácsot és angol nyelvkönyveket hoztak magukkal, amely egyébként csupa hangszalagból áll.

Noha van a pekingi kiadóban is taneszköz- (tankönyv-) kutatással foglalkozó, illetve azt szervező csoport, a komplexum valamennyi tankönyvszerkesztője "hivatalból" részt vesz elméleti kutatásokban, műveli a tankönyvelméletet. Csak további vizsgálódás nyomán állapítható meg: ez a megoldás előnyére vagy hátrányára válik-e a kínai tankönyvkutatásnak.

Több szocialista országról (Bulgária, Kuba, Mongólia, Románia stb.) hézagoss, egyenetlen információink vannak. Remélhető, hogy a jövőben Kína és más szocialista országok is bekapcsolódnak a szocialista országok tankönyvkiadóinak már említett, két évente tartott tanácskozásainak munkájába. Így folyamatos és átfogóbb lesz az információcsere.

Éles viták Nyugat-Németországban

Az NSZK-beli — és általában a nyugati — tankönyvkiadásról eddig igen hiányos és torz képünk volt csupán. Azt ugyan tudtuk a szórványosan hozzánk

kerülő nyugati tankönyvek és szakirodalom alapján, hogy a kapitalista világban a "fogyasztók" — hasonlóan más "árucikkekhez" — nagy, változatos kínálatból meríthetnek, választhatnak, ám — éppen ezért — azt feltételeztük, hogy a párhuzamos vagy variáns tankönyvek és más modern taneszközök fölöslegessé teszik, kizárják azokat az éles, elkeseredett vitákat, amelyeket sokáig "magyar sajátosságként" éltünk meg.¹³

A külföldi körültekingetés nyomán bebizonyosodott: Nyugaton, s mindeneke-lőtt az NSZK-ban tematikában és élességben egyaránt hasonlóak a tankönyvvi-ták, mint nálunk vagy például Jugoszláviában. Ezt rövid idézettel próbálom érzékeltetni:

"Jóllehet a tankönyvek kárhooztatása, a tankönyveket érintő kritika és vi-ta mostanában került be ... a köztudatba, a tankönyvi vitákat kiváltó tények és a bennük megnyilatkozó érdekelletetek — korántsem újak... Olyan sommás kijelentések, mint például a tankönyvek mindig csak bosszúságot okoznak, s hasonló címekek az újságokban közölt vagy a televízióban közvetített tudó-sítások arra a felismerésre készítetnek, hogy a tankönyvek okozta mérgeelőés ürügyén sok egyéb problémát markolnak fel, s ezeknek olykor kevés közük van a tankönyvekhez mint oktatási eszközökhöz..."¹⁴

Valóban: az elméletigényes, általánosításra törekvő és objektívabb jel-legű írásokon kívül se szeri, se száma azoknak az epés bírálatoknak és/vagy "önigazoló" cikkeknek, amelyek egyes tankönyvekről szólnak, ezen túl a rádió és televízió adásaiban is dúlnak a tankönyvviták. A tankönyv körüli feszült-séget nem oldja fel a választék adta lehetőség, hiszen olykor a tetszetős választékban sem akad megfelelő tankönyv.

Mindehhez csak annyit tennénk hozzá: az NSZK-beli tankönyvek — hasonló-an más nyugati iskoláskönyvekhez¹⁵ — rendkívül tetszetősek, szépek, gondo-san előállítottak — "minőségi" papíron, tartós kötésben, csodálatos négy-színnyomású ábraanyaggal, gondosan tipografizálva. Aki első ízben lát ilyen tankönyveket, úgy véli: ezekkel a taneszközökkel nem lehet semmi baj, nem

¹³Geiger, Heinz—Vogt, Jochen: Olvasókönyv egy olyan iskola számára, a-melyben a tanulókhoz igazodnak. (Ford.: Honffy Pál.) In: Vita az olvasóköny-vekről. München, 1977.

¹⁴Gerd Stein: Schulbuch-Schelte. Politikum und Herausforderung (A tankönyv-szidás mint politikai tényező és kihívás). Klett—Cotta, Stuttgart, 1979. Dokumen-tumfordítás a tankönyvelméleti csoport dokumentumtárából. (Ford. Honffy Pál.)

¹⁵Az Österreicherischer Bundesverlag, Wien (ÖBV) megküldte azon tankönyve-it, amelyekben magyar vonatkozások találhatók. A témát — Magyarország és a magyarság a külföldi tankönyvekben — egyébként Szabolcs Ottó és munkaközös-sége kutatja évek óta.

érheti őket kifogás. S lám, vagy a látszat csal, vagy az igények magasak a tankönyvekkel szemben az NSZK-ban, hiszen föl-föllángolnak a viták.

Tesztelés francia nyelvterületen

Párizsban, a nemzetközi kulturális kapcsolatok "fellegvárában" már az NSZK-beliéknél korábban létrejött az a hatalmas tankönyvközpont, amely talán mindmáig a legnagyobb Európában, s amely követendő minta lehet más országok számára is. E francia pedagógiai "adatbank" készséggel válaszol és küldi a nyagainak az érdeklődők számára.

A Franciaországból és Belgiumból, tehát francia nyelvterületekről beszerzett és lefordított tankönyvkutatási munkák jelentős hányada — tesztvizsgálatok ismertetése. Ezért emeltük ki a címben is jellemzőként a tesztelést (noha tudjuk: ez csupán egy szelete a franciaországi vagy belgiumi tankönyvkutatásoknak).

Egy vaskos francia nyelvű könyvből, amelynek szerzője François Richaudeau — más francia írásokban is gyakran idézett, neves tankönyvelméleti szakember —, érdekes és terjedelmes (216 kérdésből álló) vizsgálódási szempontrendszerét fordítottuk magyarra.¹⁶ E szűk helyen csupán néhány kérdést emelünk ki a 216-ból:

- "16. Meghatározták-e pontosan a tankönyv célját: előzetes információ, továbbfejlesztés, kiegészítő olvasmányok stb.
- 17. Meghatározták-e típusát?
- 18. Meghatározták-e pontosan a tankönyv használatát?
- 25. Ha a tankönyveknek pedagógiai újításokat kell tartalmaznia, teszteltek-e ezeket?
- 35. Meghatározták-e, hány évig használható a könyv?
- 70. Volt-e lehetőség a szövegértés felmérésére (a könyvből vett mintarészlettel) a tankönyv majdani felhasználói között?
- 82. Használ-e a szerző konkrét képi példákat az elvont fogalmak jobb megértése érdekében?
- 84. A tanuló számára az új szavakat magyarázza-e meghatározás vagy a kontextus?
- 102. Az illusztrációk nagy többsége megfelel-e a tanulók kulturális, etnikai, politikai, nemzeti környezetének?

¹⁶François Richaudeau: Conception et production des manuels scolaires guide pratique. UNESCO, Paris, 1979. A könyv egy részletét Szalontai Éva fordította magyarra. Tankönyvelméleti csoport dokumentumtára.

124. Ugyanolyan-e a könyv formátuma, mint az ugyanezen tanulóknak szánt könyvek túlnyomó többsége?

129. Készültek-e vastagsági makettek a majdani tankönyv vastagságának és kezelhetőségének megítélése érdekében?

146. A tördelés elveit háromféle szempont határozza meg: pedagógiai, gazdasági, esztétikai. Egyforma mértékben vették-e figyelembe ezt a három szempontot? Van olyan, amelyiket előnyben részesítették, és ha igen, melyik az?

213. Kérnek-e véleményt a könyvvel dolgozó pedagógusoktól a könyv gyakorlati használhatóságáról?"

A fent idézett kérdések talán érzékeltetik azt a gondos, körültekintő aprólékoságot, amely más, például a birtokunkban lévő (magyarra is lefordított) belga tankönyvtesztre is jellemző,¹⁷ és amely példaadó, gondolatébresztő lehet a hazai tankönyvvizsgálatok számára is.

Franciaországból ered több, lényeges tankönyvvizsgálati szempont, módszer (például a szociológiai jellegű tartalomelemzés), így az eredeti, hiteles források megismerése céljából is nélkülözhetetlen a francia tankönyvelméleti szakirodalom tanulmányozása.

Tallózás más nyugati országok szakirodalmában

A továbbiakban csupán néhány gondolatot, idézetet és érdekességet tudunk felvillantani a nyugati világ tankönyvelméletéből.

Egy olasz szerző: Paolo Calidoni: "Oktatás és nevelés a tankönyvekben" című folyóiratcikkében arról ír, hogy a végérvényesen a múlté az a kísérlet, amely a tankönyveket modernebb tanítási eszközökkel helyettesítve egyszerűen ki szeretne volna söpörni az iskolából. Hozzáteszi: "A propaganda, kritika ma már nem annyira a tankönyvekben fellelhető újító szándékot szorgalmazza, hanem elsősorban a tananyagok megalapozottságát, tudományos komolyságát és felhasználhatóságát helyezi előtérbe."¹⁸

Egy amerikai szerzőcsoport tanulmányának címe is árulkodik tartalmáról, a szerzők nézőpontjáról: "Mennyiben átgondolatlanok a gyermekek tankönyvei?"¹⁹

¹⁷ B. E. Blanchard: Blanchard-index a tankönyvek szelektálására. Az eljárást Lázár Sándor ismerteti. Tankönyvelméleti csoport dokumentumtára.

¹⁸ Pablo Calidoni: Istruzione ed educazione nei libri di testo (Oktatás és nevelés a tankönyvekben). Ford. Móritz György. Folyóiratcikk fordítása a tankönyvelméleti csoport dokumentumtárából.

¹⁹ Robert N. Kantor—Thomas A. Anderson—Bornie B. Arabruster: Journal ab Curriculum Studien. 1983. 15. 61—72. Dokumentumfordítás a tankönyvelméleti csoport dokumentumtárából. (Ford. Honffy Pál.)

A szerzők sajátos elemzési módszerük segítségével tárják fel, bizonyítják, hogy a tankönyvek felépítése és nyelvezete nem eléggé átgondolt, nem eléggé tudatosan és célszerűen formált, ezért nem elég hatékonyak az iskolai könyvek.

"Az átgondolatlan szöveg az olvasót túlságos szellemi erőfeszítésre kényszeríti, azért, hogy pótolja, amit a szerző az együttműködésben és a körültekintésben elmulasztott. Az átgondolatlan szöveg nem szükségszerűen értelmetlen szöveg. Inkább azt mondanánk: többet igényel a megértéshez az olvasó háttérismereteiből, stratégiáiból, idejéből és erőfeszítéseiből, mint amennyit egy jól átgondolt szöveg megkíván."

Amerikai kutatók -- mint például V. G. Carter, Robert Travers, Cronbach és mások -- kutatás-módszertani könyveikben a tankönyvek tartalomelemzését tartják fontosnak. (Itt jegyezzük meg, hogy olvasókönyveink tartalomelemzése egy 1988 végén záruló kutatás keretében -- folyamatban van. Kutatásvezetőnk, Bognár Tibor igyekszik hasznosítani az angolszász eredetű tartalomelemzési eljárást.)

*

Összefoglalva megállapíthatjuk: a tankönyvelmélet -- igaz, eltérő célkitűzésekkel, jelleggel és módszertani apparátussal -- a szocialista és kapitalista világban, a centralizált és a decentralizált oktatási rendszerű országokban egyaránt föllelhető, tanulmányozható, sőt úgy tűnik, az utóbbi évtizedekben erőteljesen bővül, gyarapszik. A tankönyv világszerte (még vagy már avagy ismételten, voltaképpen mindegy) az érdeklődés, a közvélemény fókuszában áll, a kritika keresztműzében fejlődik. A spontán bírálatok és érdekek talaján feltörő vitacikkek mellett azonban egyre több a tudatos, elméleti alapo-zottságú és igényű tanulmány, esetenként komoly munkát igénylő összehasonlító elemzés. Az elvi-eszmei eszme-futtatásokat egyre inkább felváltja a "kemény kutatás", azaz a kérdőíves véleménykutatás, a tesztelés vagy a számítógépes adatfeldolgozást igénylő tartalomelemzés. A tankönyvkészítés és használata biztosabb, jobb elméleti alapozása, a tudatosabb tankönyvkészítés, majd az elkészült tankönyvek be-válásvizsgálata, különféle módszerű követése, mérése, a tankönyvhasználat "optimalizálása", ezzel az oktatás hatékonyságának a növelése hazánkban is elkerülhetetlen, kiemelkedően fontos feladat. Nem véletlen, hogy a mindössze 2 esztendeje létrejött kis tankönyvelméleti csoport máris olyan komoly eredményekkel büszkélkedhet,

mint a csaknem félszáz dokumentumfordítás, a több száz külföldi tankönyv beszerzése révén a nemzetközi tájékozódás. Ezt természetesen az eddigi ütemben vagy még tempósabban szükséges gyarapítani a jövőben is, amikor is remélhetőleg teljesebb és pontosabb képet tudunk majd rajzolni a külföldi tankönyvelmélet eredményeiről, helyzetéről.